हेमच०। प्रयस्यतेऽनेन करणे घञ्। ४अविद्यादिषु पञ्चसु क्लेशदायकेषु। [युते ऋ० ८।१९।३७

प्रयियु त्रि०प्र+या–बा०कु द्वित्वे अभ्यासस्यात इत्त्वम्। प्रयाण

प्रयुक्त त्रि०प्र+युज–क्त। १प्रकर्षेण संयोगयुते २प्रेरिते ३प्रयोज्ये परम्परया कार्ये च। तस्य भावः प्रयुक्तत्व तद्भावे न०। स च स्वरूपसम्बन्धभेदः कारणाभावेन कार्य्याभाव इत्यादिप्रतीतिसिद्धः गौ०सू०।

तदुक्तं गौ०सू० १।१।२। वृत्तौ प्रयोज्यत्वं प्रयोजकत्वं वा पञ्चम्यर्थः दण्डाभावात् घटाभाव इतिवत् स्वरूपसम्बन्धविशेष एव तत्"।

प्रयुक्ति स्त्री प्र+युज–भावे क्तिन्। १प्रयोगे २शब्दोच्चारणभेदे "ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः" व्या० कारिका ३प्रेरणे प्रा०स०। ४प्रकृष्टायां युक्तौ च।

प्रयुत न० १दशलक्षसंख्यायां २तत्संख्याते च "लक्षप्रयुतकोटयः" क्रमशः इति लीला०। ३प्रकर्षेण युते त्रि०।

प्रयुति स्त्री प्र+यु–भावे क्तिन्। १प्रकर्षेण योगे २प्रयोगे ऋ० १०।३७।१२

प्रयुतेश्वर पु० तीर्थभेदे स्कन्दपु०।

प्रयोक्तृ त्रि० प्र+युज–तृच्। १प्रयोगकर्त्तरि २ऋणदानादौ धनप्रयोगकर्त्तरि उत्तमर्णे ३प्रयोजकमात्रे च अमरः।

प्रयोग पु० प्र+युज–भावकर्मकरणेषु यथायथं घञ् कुत्वम्। १अनुष्ठाने २शब्दादीनामुच्चारणभेदे ३वशीकरणाद्युपाये कार्मणे कर्मणि। ४घोटके च मेदि०। प्रयोगैर्निर्वृत्तः ठञ्। अनुशति० द्विपदवृद्धिः। प्रायौगिक प्रयोगसाध्ये त्रि० स्त्रियां ङीप्। तत्र वाक्योच्चारणं च अनुमानाङ्गपञ्चावयववाक्योच्चारणं यथा "अत्रायं प्रयोगः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादि" यथायोगं समभिव्याहृतत्वेनोच्चारणं प्रयोग इति शाब्दिकाः। यज्ञादिक्रियाकलापेतिकर्त्तव्यताबोधकानां समुच्चयप्रतिपादके पद्धत्यपरपर्य्याये ग्रन्थे इति याज्ञिकाः। भूतप्रेताद्युच्चाटनादिसाधने मन्त्रोच्चारणभेदे तान्त्रिकाः। ५शस्त्रादिमोचने योद्धारः। ६नायकयोर्मेलने क्रियाभेदे इत्यालङ्कारिकाः।

प्रयोगविधि पु०प्रयोगज्ञापकोविधिः शा०त०। प्रयोगस्याविलम्बज्ञापके विधिभेदे तल्लक्षणादि लौगाक्षि० उक्तं यथा "प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः। स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गप्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्य्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते। न च तदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यं विलम्बे ह्यङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः इदमनेन सह कृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात्। स चाविलम्बो नियते क्रमे आश्रियमाणे भवति। अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्त्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः। अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेय प्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते। अतएवाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्। तत्र क्रमोनाम विततिविशेषः पौर्वापर्य्यरूपो वा। तत्र षट् प्रमाणानि। श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि। क्रमज्ञापकहेतवश्च क्रमशब्दे २२९० पृष्ठादावुक्ताः।

प्रयोगातिशय पु० सा०द० नाटकाङ्गप्रस्तावनाभेदे "यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते। तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा"। यथा कुन्दमालायाम् "नेपथ्ये इतोऽवतरत्वार्य्या। सूत्रधारः। कोऽयं खलु आर्य्याह्वानेन साहायकं मे सम्पादयति। विलोक्य। कष्टमतिकरुणं वर्त्तते। लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन। निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्"। अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्य्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः प्रयोजितः"।

प्रयोगार्थ पु०प्रयोगस्यायम् "अर्थेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च" वार्त्ति०स०प्रयोगोऽर्थः प्रयोजनमस्य वा। प्रधानप्रयोगानुष्ठानानुकूले व्यापारभेदे प्रत्युत्क्रमे अमरः।

प्रयोगिन् त्रि० प्र+युज–घिनुण्। प्रयोगकर्त्तरि।

प्रयोग्य त्रि०प्रयुज्यते प्रयुज–कर्मणि ण्यत्। १प्रयोज्ये २अश्वे च "यथा प्रयोग्य आचरणे(रथे)नियुक्तः" छा०उ०भाष्यम्।

प्रयोजक त्रि०कार्य्यादौ भृत्यादीन् प्रयुनक्ति प्र+युज–ण्वुल्। निकृष्टस्य भृत्यादेः १प्रेरके व्याकरणोक्ते हेतुसंज्ञे २कर्त्तरि च। "तत्प्रयोजको हेतुश्च" पा० तस्य स्वतन्त्रसंज्ञा विहिता। प्रयोजकस्य हन्तृत्वं प्रा०वि० निर्णीतं यथा "नरान्तरव्यापाराव्यवधानेन वधनिष्पादकः कर्त्ता, यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः। सोऽपि द्विविधः एकः स्वतोऽप्रवृत्तं पदातिं वेतनादिना वधार्थं प्रवर्त्तयति अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति"।